

NÜFUS SAYIMI MÜHİM BİR İŞ: BAĞDAT-MUSUL ÖRNEĞİ (1912-1913)

Özden AYDIN*

Öz: 1897-1898 yılında, etnik-ulusal özneleriyle eklemellenmiş Bağdat-Musul coğrafyasında bir nüfus sayımı yapılmıştır. Dört sene önceki sayımın aksayan yönleri 1912-1913 yıllarında merkezle yapılan yazışmalarda ortaya çıkmıştır. Bu yazışmalarda, belli bir düşünce alışkanlığının diyalektiğinin gereği olarak sayımın *mühim bir iş* statüsünde gördüğünü vurgulamıştır. Bu mühim işin ağırlığı ile hareket eden memurların karşılaştıkları güçlükler ve kendilerini savunma yöntemleri araştırmanın bir kısmını oluşturmuştur. Bütün bu bilgiler ile birlikte, belli bir müfredat, plan çerçevesinde, belli kurallara göre yapılan nüfus sayımının işleyişi hakkında bilgi verilecektir. Öte yandan sayımı yapılan coğrafyanın temel bazı özellikleri ile arşiv malzemelerinde bahsi geçen etnik-ulusal öznelerin millet-devlet eksenli tarihsel anlatılara konu edilen çalışmaların tasviri yapılacaktır. Son olarak sayımın argümanları istatistiki olarak değerlendirilmiştir. Böylece çalışmanın eksik kısmı tamamlanarak yekpare bir anlatımın dışına çıkmıştır. Bu bağlamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz vesika grubu bu mühim işin değerlendirilmesine öncülük etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, nüfus sayımı, Bağdat, Musul.

POPULATION CENSUS AN IMPORTANT JOB: BAGHDAD-MOSUL EXAMPLE (1912-13)

Abstract: In 1897-1898, a census was conducted in Baghdad-Mosul geography articulated with ethnic-national subjects. The lagging aspects of the census four years ago were revealed in the correspondence with the center in 1912-1913. In the these correspondence, he emphasized that the census has the status of *an important business* as a requirement of the dialectic of a certain habit of thought. The difficulties faced by civil servants, who act with the weight of this important work, and their self-defense methods constituted part of the research. Along with all this information, information will be given about the functioning of the census carried out according to certain rules within a certain curriculum and plan. On the other hand,

* Dr. Özden Aydın, e-posta: ozdenaydin58@gmail.com, ORCID:0000-0003-0729-9183.

some basic features of the geography and the works of ethnic-national subjects mentioned in the archive materials in the nation-state oriented historical narratives will be described. Finally, the arguments of the census were evaluated statistically. Thus, by completing the missing part of the study, a monolithic narrative has been left. In this context, the document group we identified in the Prime Ministry Ottoman Archive pioneered the evaluation of this important work.

Key Words: Ottoman Empire, population census, Baghdad, Mosul.

Giriş

Osmanlı Nüfus Hizmetlerinin Ana Hatları

Devletler yönettikleri ülkelerin, idari, askeri ve ekonomik mekanizmalarını düzenlemek veya sağladıkları düzeni daha iyi bir şekilde devam ettirebilmek amacıyla belli periyotlarla halkın nüfus miktarını ve dinamiklerini tespit etme eğiliminde olmuşlardır. Bu bağlamda devletin varlığı hazine ve ordu olarak algılandığında, dolu bir hazine ve büyük bir ordu güçlü bir devlet olmanın göstergesiydi. Bütün bunlardan hareketle, geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu, nüfus sayımlarını ekonomik ve askeri kaygıları üzerinden tasarlamıştır.

Dünya Savaşı öncesi Bağdat-Musul coğrafyasında 1912-13 tarihleri arasında yapılan nüfus sayımı ve aynı yıllar arasındaki yazışmaların dökümünü vermeden evvel, öteden beri devam nüfus sayım uygulamalarının nasıl kurgulandığı, mahiyeti, geçirdiği tarihsel dönüşümden bahsederek nüfus hizmetlerinin genel bir resmi çizilmeye çalışılacaktır. Bu sebeple nüfus sayım geleneği açısından tahrir kayıtları hakkında kısa bir bilgi verilecektir. Çünkü tahrir defterleri incelenerek yapılan çalışmalar bir hayli çoktur. Burada bütün bunlardan bahsetmemiz konu üzerinde terennüm etmekten öteye gitmeyecektir. Böyle bir anlatım da makalenin hacmini genişleteceğinden, tahrir ve nüfus sayımlarının herkes tarafından bilinen klasik ve kısa bir malumatı aktarılacaktır.

Tarihi geçmişi Osmanlı'ya kadar götürdüğümüz ve belli periyotlarla gerçekleştirilen nüfus sayımlarının öncelikli amacı devletin fetih politikası gereği asker toplama gayesi ve hazinenin gelirlerini belirlemek amacıyla vergi nüfusunu tespit etmeye yönelikti. Kuruluş döneminde, Osmanlı'nın Rumeli'ye geçişiyle birlikte gaza önderlerinin etrafında şenlenen ve gitikçe kalabalıklaşan bir nüfusun varlığı, zamanla onların kayıt altına alınmasını zorunlu kılmıştır¹. Böylelikle nüfusun, toprağı üretim sahasında kullanmaya başlaması yeni vergileri de beraberinde getirmiştir.

¹ Ömer Lütfü Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: II, Ankara 1942, s. 279-304. Osmanlı Arşivi'nde Tahrir Defterleri'nin

Nüfus tahrirlerinin ilk kez ne zaman yapıldığına dair pek çok farklı görüş vardır. Ebul'ula Mardin bu sayımları Orhan Bey (1326-1360) zamanına kadar götürmektedir². I. Beyazıt (1389-1402) devrinden itibaren ve daha sonra yapılacak olan tahrirler, fethedilen toprakların arazi kayıtları, padişah cülusları, daha önce tahrire tabi tutulmuş yerlerin tekrardan gelir tespitleri ya da yeni ıslahatların uygulanması aşamasında gerçekleşiyordu³.

Enver Ziya Karal, ilk tahririn II. Selim (1566-1574) devrinde yapıldığını iddia etmektedir⁴. Ömer Lütfi Barkan ise, ilk defa gerçekleştirilen arazi ve nüfus tahrirlerinin menşeyini Sultan III. Murat devrinde (1574-1595) olduğunu söylemiştir⁵.

Kapsam açısından tahrirlerde, hanenin tanımının tespitinde, göç (yer değiştirmelerde kayıtlar silinmektedir), vergi vermeyen gruplar (asker, ulema sınıfı ve vakıf sahipleri) kayıt dışı bırakılmıştır⁶. Bu çeşit bir uygulamanın en önemli handikabı, imparatorluğun gerçek nüfusunu ortaya koyan net rakamlara ulaşmada çeşitli zorlukların yaşanmasına neden olmasıdır⁷. Her halükarda tahrir defterleri demografik araştırmalar açısından önemli bir kaynak hüviyetindedir.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu pek çok alanda köklü değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. İmparatorluk başlangıçta tahrirler şeklinde yürüttüğü nüfus sayımlarını, dünyadaki askeri ve ekonomik gelişmelere adapte olabilmek amacıyla bu yüzyılda farklı bir vizyonla ve daha esnek bir yaklaşımla nüfus çalışmalarını yürütmüştür⁸.

büyük bir kısmı Ömer Lütfi Barkan'ın özverili çalışmasıyla tahlil edilmiştir. Bu defterlerinin istatistiki bilgisi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1940, II/1, s. 20-59, II/2, s. 214-247.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s. 6-7.

³ Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi*, 2007, Cilt: 12, Sayı: 2, s. 137.

⁴ Karal, a.g.e., s. 7.

⁵ Barkan, a.g.m., II/I, s. 20-39.

⁶ Bekir Kemal Ataman, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries.), Some Consideration", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXV. [V 1992], p. 188-89.

⁷ Elibol, a.g.m., s. 141.

⁸ Musa Çadircı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 109.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tarihi için dönüm noktası olacak kurumsal alanda çoğu yeniliğin altına imzasını atan Sultan II. Mahmut'un (1808-1839) devrinde, nüfus sayım teşebbüsleri 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden hemen sonra kurulacak olan yeni ve donanımlı bir orduya (Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye) alınacak askerin potansiyelini (öncelikli sebep) ve vergi nüfusunu tespit edebilmek, cizyenin yeniden tahsisinin yapılması amacıyla tüm memleket sathında olmasa bile (Mısır, Arabistan, Arnavutluk, Bosna ve Güneydoğu Anadolu sayım dışı bırakılmış) bir nüfus sayımı yapılmasına karar verilmiştir⁹. Bu nüfus sayımı 1829 yılında İstanbul'da yapılmış ve 14-40 yaşları arasında askerliğe elverişli olan Müslüman erkek nüfus sayılmıştır¹⁰. Ülke genelinde yapılmamasına sebep olarak 1828-29 Osmanlı-Rus harbi gösterilmiştir¹¹. Ayrıca sayımdan önce vergilerin istenildiği gibi adil bir şekilde alınmadığı -gayr-i müslim nüfustan- sebep gösterilmiş, bundan dolayı da sayımın tekrar yapılması gerektiği II. Mahmut tarafından öne sürülmüş ve sayım tekrarlanmıştır¹².

Osmanlı tarihinde modern anlamda -sayım, düzen ve teşkilat açısından- ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Bu nüfus sayımında, nüfusun yaşa göre sınıflandırılması yönünde bazı tekliflerde bulunulmuş ise de reformcu ve müdahaleci bir padişah olan II. Mahmut sayımın eski usule göre yani askerliğe elverişli olanlar ile vergi mükelleflerinin tespitine yönelik yapılabileceğini salık vermiştir¹³.

Nüfus sayımı belli bir prosedür dahilinde gerçekleşiyordu. Sayımların daha sağlıklı bir şekilde yürütülmesi, bu işleri yapabilecek bürokratik bir organizasyonun teşkilini gerekli kılıyordu. Bu amaçla Dâhiliye Nezareti bünyesinde oluşturulan Ceride-i Nüfus Nezareti (Sicill-i Nüfus Nezareti) 1831 yılında kuruldu¹⁴. Daha sonra bu nezarete bağlı olarak sancaklarda Defter

⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 67.

¹⁰ İstanbul'da yapılan nüfus sayımın detaylarını bu çalışmada bulabilirsiniz: Sedat Bingöl, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 36, s.43-60.

¹¹ Halime Doğru, "Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, Eskişehir 1989, s. 242-43.

¹² Necdet Bilgi, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, Cilt: 19-20, Sayı: 148-149, s. 119.

¹³ İbrahim Serbestoğlu, "19 Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Artırma Çabasında Müfettişlerin Rolü", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 31, Haziran 2014, s. 260.

¹⁴ Stanford J. Shaw, "The Ottoman ensus System and Population 1831-1919", *International Journal of Middle East Studies*, Sayı: 9, 1978, s. 325-36. Ceride; sözlükte defter, zabıtname, tutanak, gazete anlamlarına gelmektedir. Haraç tahsildarlarının arazi yüzölçümlerini

Nazırlıkları ihdas edilmişti. Eyaletlerde ve bazı sancaklarda nüfus nazırı, kazalarda nüfus memuru, nahiyelerde kayıt memuru gibi personeller görevlendirilmişti¹⁵. Bu şekilde sayımla ilgili tüm sorumluluklar ilgili birimlere dağılmış oluyordu. Nazırlık bünyesinde göreve başlayacak nüfus memurları rical, ulema, haccagan, müderris, kapıcıbaşı, gedikli ve ketebe arasından seçilmeleri sağlanmıştı¹⁶.

Nüfus sayım memurları, sayım yaptıkları sancak merkezlerinde “*beldenin hâkim, mütesellim, müftü, nakibüleşraf ve sair vücuh ve ihtiyarları*” huzurunda ve emirlerine verilen kâtiplerle birlikte mahalle mahalle, kaza ve köylere giderek bütün erkek nüfusu kayıt altına almışlardır. Sayımların kaydedildiği bu defterler müslim ve gayr-i müslim için ayrı ayrı düzenlenmiştir¹⁷. Böyle bir organizasyon sayesinde nüfus sayımı daha sağlıklı bir şekilde yapılmış oluyordu.

1844 sayımı Serasker Rıza Paşa tarafından ordunun yeniden tanzim edilmesi maksadıyla yapılmıştır. Rıza Paşa, 1831 yılı sayımlarında, sayım memurlarının ciddiyetsizlikleri ve kabiliyetsizleri yüzünden sağlıklı bir sonuç alınmadığı bu sebeple de 13 sene sonra böyle bir sayım yapmaya ihtiyaç duyulduğunu vurgulamıştır¹⁸. 1852’de Rumeli’de, 1856 nüfus sayımında yalnız Anadolu, Suriye ve Doğu Anadolu’nun bir kısmında sayım yapılmıştır. 1866-1874 yılları arasında ise Tuna vilayetini kapsayan bir sayım gerçekleştirilmiştir. Bu nüfus sayımında düzenlenen defterlerde kişilerin yaşları, medeni durumları, meslekleri, gelirleri vb. detay bilgilerin kayıt altına alınması, şimdiye kadar yapılan sayımlara göre en kapsamlı olmasını sağlamıştır. Bu sayımı önemli kılan bir başka sebepte Osmanlı tebaası olan herkes “Tezkire-i Osmaniye” veya “Osmanlı Nüfus Cüzdanı” verilmiş olmasıdır¹⁹.

1868 yılında Meclis-i Vâlâ’nın yerine kurulan, iki meclisten biri olan ve bugün Danıştay olarak görev yapan Şura-yı Devlet’e nüfusla ilgili konuları

yazdıkları defterlere eskiden ceride denilmiş ve tabir bu şekliyle mali literatüre girmiştir. Zamanla bu mali cetvellere günlük olaylar, doğum ve ölüm kayıtları da eklenmiştir. Cevdet Küçük, “Ceride Nezâreti”, *TDVİA*, Cilt: 7, İstanbul 1993, s. 409-10.

¹⁵ Mehmet Güneş, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, Ankara Kış 2014, s. 227.

¹⁶ Bilgin, a.g.m, s. 119.

¹⁷ Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformaları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 85-86; Güneş, a.g.m., s. 226.

¹⁸ Karal, a.g.e., s. 9; Fahri Maden, “Osmanlı Devleti’nde 1881-1882/1293 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler”, *Türkiye’de İskân ve Şehirleşme Tarihi*, Ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul 2012, s. 100.

¹⁹ Karpat, a.g.e., s. 79-80.

düzenleme yetkisi verilmiştir. Bu amaçla *Tahrir-i Nüfus Umum Müdürlüğü* ihdas edilmiştir. Böylece modern bürokrasinin filizlenmesiyle, Osmanlı nüfus sayım sistemi için yeni bir dönemece girilmiş oldu.

Tahrir-i Nüfus Umum Müdürlüğü, nüfus sayım yöntemi, kayıt sistemi ve nüfus memurlarının görevlerini tespit etmek amacıyla bir nizamname yayımlamıştır. Fakat iç ve dış sorunlar nizamnamenin yürürlüğe konmasını engellemiştir²⁰. Yeni bir nizamname ortalık yatıştıktan sonra 4 Eylül 1881 tarihinde Sicill-i Nüfus Nizamnamesi adıyla yürürlüğe konmuştur. Bu tarihten itibaren Şura-yı Devlet, sayım yapılması, kayıtların tutulması ve sonuçların (istatistiklerin) değerlendirilmesi için bir dizi adım atmıştır.

Bu yeni nizamnamenin yürürlüğe girmesinden beş-altı sene kadar sonra yani 1886/87 yıllarında nüfus sayımı yapılabilmişti. 1893 yılında çalışmaların derlenip, ayrıntılı sonuçlarının padişaha takdim edilmesiyle, sayımların en güvenilir halini alması sağlanmıştır. 1893 yılı kadınların ilk kez sayıma dâhil olduğu tarihtir²¹. Sicill-i Nüfus Nizamnamesi 1900 yılında yenilenmiş ve 1902’de yeni kanun ve ek nizamnamelerle daha ayrıntılı bir görünüme kavuşmuştur²². Nizamnamenin bu yeni düzenlemesi ışığında 1903’te başlayan nüfus sayımları, üç yıl kadar devam etmiş ve 1906 tarihine gelindiğinde tamamlanabilmiştir²³. Osmanlı İmparatorluğu’nda Birinci Dünya savaşı arifesinde son bir nüfus sayımı 14 Mart 1914 tarihinde yapılmıştır²⁴.

Sayımdan elde edilen veriler, *Esas Defter* denen büyük defterlere kaydedilmiş, bu defterler 1885 sayımının ürünü olan Atık Defterlerin yerini almıştır²⁵. Defterlerde mahiyetleri açısından belli bir düzen takip edilmiştir. Buna göre; köy ve kasabada yaşayanlar ayrı ayrı birinci sütuna, aile bireyleri ikinci sütuna kaydedilip, yaşı, askerlik durumu ve şahsi bilgileri ise Esas Defterlere kaydedilecekti. *İcmal Defterlerine*, Esas Defterlerin içerisindeki bilgilere ek olarak, din ve etnik aidiyetlerine ait bilgiler kaydedilecekti. Doğum ve ölüm gibi tabii durumlar ile göç ve askerlik gibi günlük

²⁰ Küçük, a.g.m., s. 410.

²¹ Karpat, a.g.e., s. 96-100.

²² Cem Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik, *Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü*, Ankara 2000, s. 70. Sicill-i Nüfus Nizamnamesi maddeleri için bkz., Sicilli Nüfus Nizamnamesi (Mevaddı Umumiye), Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic02c002/ink050/mmbd01ic02c002ink0500672.pdf>.

²³ Karpat, a.g.e., s. 110-11.

²⁴ Çimen, a.g.m., 198.

²⁵ Behar, a.g.m., s. 58.

gerçekleşebilecek işlemler *Yevmiye Vukuat Defterlerine* kaydedilmesi gerekiyordu²⁶.

2. Bağdat ve Musul Coğrafyasında Nüfus Sayımı (1912-1913)

Bağdat ve Musul kentlerinin nüfus bilgilerini ve nüfus sayım hizmetlerinin işleyişi hakkında bilgi vermeden evvel bu coğrafyanın kapsadığı alan hakkında bir ön bilgi vermek gerekir.

Eski çağlarda, Babil, Mitanni, Asur, Med ve Perslerin iktidar merkezlerinden biri olan Musul, 641 yılından itibaren Arapların hâkimiyeti altına girmiştir. Emevilerin El-Cezire adıyla inşa ettikleri eyaletin merkezi olmuş, bir süre sonra da bölgeye Abbasiler gelmiştir. Arapların bölgedeki varlıkları Selçuklunun (1055) Musul coğrafyasına adım atmasıyla birlikte Türklerin egemenlik sahası haline gelmiştir. Musul coğrafyası Selçuklular ile birlikte Büveyhoğulları, Zengiler, Erbil Atabeyliği, Karakoyunlular, Akkoyunlular gibi pek çok devletin yönetiminde kalmıştır²⁷.

Musul, 1523 yılındaki Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) fethinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı'nın bölgedeki varlığı Safevîler ile arasının açılmasına neden olmuştur. Aralarında zaman zaman çıkan savaşlar neticesinde Musul'un sınırları iki yönetim arasında el değiştirmiştir. 1639 yılında Kars-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra bu savaş hali kısmen durmuş olsa da 19. yüzyıla kadar aralıklarla devam etmiştir²⁸. Bölgedeki Türk egemenliği Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar kesintisiz devam etmiştir (1918'e kadar)²⁹.

Musul, Osmanlılar hâkimiyetine girdikten sonra bazen Bağdat'a, bazen de Şehr-i Zor'a bağlı bir sancak haline getirilmiştir. 1586 yılına geldiğinde ise müstakil bir eyalet olmuş ve beylerbeyliğine Canbuladoğlu Hüseyin Paşa getirilmiştir³⁰. 1587'de Musul eyaleti, Musul Paşa sancağı, Erbil, Nusaybin, Sancar, Ağca Kal'a, Bacvan, Zaho ve Eski Musul olmak üzere 8 sancaktan oluşuyordu. 1592'de Tikrit de Musul'a bağlanmıştır³¹. Musul'a

²⁶ Karpat, a.g.e., s. 94-95; Adnan Çimen, "Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3, Ankara 2012, s. 202.

²⁷ Remzi Kılıç, "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXVIII, 2010, s. 245.

²⁸ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunları İle Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003, s. 22-23.

²⁹ E. Honigmann, "Musul", *İA*, MEB Yayınları, Cilt: VIII, Eskişehir 1997, s. 738-741.

³⁰ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003, s. 36.

³¹ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", *Belleten*, Arapçadan terc. Mustafa Öztürk, Cilt: LIV, Sayı: 211, Ankara 1991, s. 1233-1257.

kimi zaman mutasarrıf, bazen de mütesellim, kimi zaman da vezirler vali olarak atanmıştır. Bu durum Musul'un idari taksimatında sürekli olarak bir değişim yaşandığının kanıtıdır.

Musul, 1878 yılında ise vilayet olmuştur³². Musul vilayetine bağlı sancak ve kazalar ise, Musul Sancağı; Zibar, Dohuk, Zaho, Akra, Sincar, İmadiye, Süleymaniye Sancağı; Bazıyan, Süleymaniye, Şeyh-i bâzar, Gülanber, Mekre, Şehr-i Zor ise; Kerkük, Erbil, Râniye, Ravendüz, Salahiye, Köy, Sancak kazalarından müteşekkildir³³. 20. yüzyılda Musul'un idari taksimatı bu sancaklar esas alınarak yapılan nüfus sayımında 350 bin nüfus barındırdığı görülmüştür³⁴.

Irak ve civarındaki bölgenin merkezi durumunda olan Bağdat, kadim tarihinin avantajlarını her zaman hissettiren bir şehir olmuştur. Tarih boyunca Doğu ve Batı ticaretinin en önemli kavşak noktasında, kervanların geçiş güzergâhında olması şehrin ekonomik potansiyelini arttırmıştır. Eski çağlardan itibaren Bağdat'ın en eski sakinleri, Sümer, Babil, Asur, Keldenlerdir. Daha sonra İskender ve Selefkıyan'a intikal eden Bağdat toprakları, Harun Reşit zamanında İslam'ın bir parçası haline gelmiş ve en zengin, debdebeli zamanını yaşamıştır. Şehirdeki Abbasi devri, Halife El-Mansur ile başlamıştır. Abbasi egemenliğinin son bulduğu 1258 yılında Bağdat, Moğol istilasının korkunç akıbeti ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. 1339-1340 yılları arasında Moğol iktidarı, Bağdat'ın kültürel çehresinde önemli bir tahribata sebebiyet vermiş, âlimler ya öldürülmüş ya da şehrin dışına çıkmaya mecbur bırakılmıştır. 1410-1467 yılları arasında Karakoyunlu Türkmenlerinin hâkimiyetinde kalan Bağdat, daha sonra da Akkoyunluların idaresine girmiştir. Büveyhiler ve Selçuklular arasında meydana gelen savaşlar şehrin nesnel belleğine zarar vermiş ve nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Şehir ancak Selçuklular döneminde rahat bir nefes alabilmiştir. 1508 yılına gelindiğinde Bağdat, Safevi hükümdarı Şah İsmail'in yönetimine girmiştir. Bu tarihten sonra burayı kontrol altına almak isteyen Osmanlılar, Safeviler ile mücadele etmek zorunda kalmıştır³⁵.

Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), 1534 yılında zorlu bir İrakeyn Seferi'nden sonra Bağdat başta olmak üzere Irak-ı Arap topraklarının büyük bir kısmını Osmanlı sınırlarına dâhil etmiştir. Fethin sonucunda yaklaşık bugün ki halini alan Irak toprakları, Musul Bağdat ve Basra olarak üç

³² Kılıç, a.g.m., s. 249.

³³ Kılıç, a.g.m., s. 250.

³⁴ Besim Darkot, "Musul", *İA*, Cilt: VIII, MEB yayımları, Eskişehir 1997, s. 744

³⁵ Abdülaziz ed-Dürî, "Bağdat", Cilt: 4, *TDVİA*, İstanbul 1991, s. 425-432; Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", Cilt: 4, *TDVİA*, İstanbul 1991, s. 433.

eyaletle ayrılmıştır³⁶. Kanuni, Bağdat'ta bulunduğu süre boyunca, şehirde Osmanlı vilayeti idari taksimatına göre düzenleme yapmış, 1535 yılı Nisan ayında Beylerbeyliği kurmuştur. Bu yeni şehrin bir sene sonra tahriri yapılmıştır. Fakat bu tahrire dair herhangi bir bilgi yoktur. İdari taksimata göre vilayetin 15 sancağı vardır³⁷ ve Irak topraklarının bir kısmı Bağdat vilayetine dâhil değildir. Örneğin; Sincar ve İmadiye sancakları Diyarbakir Beylerbeyliği'ne bağlıdır. Musul, Erbil, Zenginabad, Cessan vb. sancaklar ise Şehr-i Zor Vilayeti'ne bağlıdır³⁸.

Musul ve Bağdat coğrafyasının büyük bir kısmı Müslümandır. Bunların bir kısmı Sünni bir kısmı da Şii'dir. Diğer dini aidiyeti ise Yahudi, Ermeni, Keldani, Süryani, Yezidi'dir. Ayrıca Arap, İran, Türkmen ve Kürt aşiretlerin mesken tuttuğu kadim bir tarihe ev sahipliği yapan bir coğrafyadır. Bu haliyle Irak coğrafyası, birbirinden farklı dillerin konuşulduğu, etnik dinamiklerin harmanlandığı bir potadır.

Osmanlı Arşivi'nde yer alan bu dosya, Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi belgeleri içerisinde Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR), 43/39 kodu ile kayıtlıdır. Bu birimde bulunan belgeler genel itibarıyla H.1326/M.1900'dan itibaren tutulduğu görülmektedir. Araştırma yaptığımız Bağdat-Musul nüfus sayımını içeren 38 âdet belge (13 sayfa boş) H.1328-1329/M.1912-1913 tarih aralığındadır. Belgeler Hicrî takvime ek olarak Rûmî olarak da verilmiştir. Anlaşılan o ki Osmanlı idaresi, istatistik dairelerinde standart bir uygulama olarak kullandığı Rumi takvim esasına bağlı kalırken, Sicill-i Nüfus Dairesi, Hicrî takvim kullanımına devam etmiştir. Bu 38 belgenin tasnifinde bazı güçlükleri önlemek amacıyla Musul ve Bağdat olarak iki ayrı sınıflandırmayı tercih ettik ve sıralamayı bu şekilde vermeyi uygun gördük.

2.1. Musul'un Nüfusuna Dair Bilgiler

Tasnifini yaptığımız ilk belge, Musul vilayetinde yapılacak olan nüfus sayımında görevlendirilecek nüfus personelinin tespiti, komisyonların sayısı, alacakları maaşların miktarı ve sayım için kullanılacak kırtasiye malzemelerinin masraflarına ait istatistikî verilere ait bir cetveldir. Daha sonraki belgelerin konusu ise Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi ile Musul Nüfus Müdürlüğü arasında sayımın gidişatına dair bilgilendirmeyi esas alan yazışmalardan ibarettir.

³⁶ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Mîri Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 18, Ankara Yaz 2016, s. 7.

³⁷ Bu sancaklar hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdinç Gülcü, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat Vilayeti'nde Meydana Gelen İsyânlar ve Eşkiyalık Hareketleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 57, Erzurum 2016, s. 1810.

³⁸ Sahillioğlu, a.g.m., s. 1238-1240.

2.1.1. Nüfus Sayım Hazırlıkları

Musul vilayeti ve kazalarında gerçekleştirilmek istenen nüfus sayımı öncesince nüfus sayım personeli oluşturulmuştur. Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî bünyesinde göreve başlayan bu personel; komisyon, kâtip ve redif zabıt olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Bir komisyonda; 2 redif zabıtı, 1 başçavuş, 1 belediye azası, nüfus müdürü veya kaymakam ile 1 kâtip; toplam 5 kişi görev almaktadır³⁹. İhtiyaç duyulduğu takdirde sayılarının arttırıldığı anlaşılan personelin idari mesuliyetleri ile vazifeleri için belli bir ücret almaları kararlaştırılmıştır. Bu kurumsal hizmetin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi, sayımın hızlı ve etkin bir şekilde yapılması komisyonun asli görevidir.

Tablo-1 Musul vilayeti nüfus komisyonu görevlilerinin sayıları, maaşları ve masrafları

Yerleşim Birimi	Komisyon Görevlileri	Komisyon Sayısı	Sayım Ücreti-3 Aylık (kuruş)
Merkez	Müdür ve memurlar	3	23.400
Kaza	Müdür ve memurlar	14	100.800
-	Arttırılan müdür ve memurlar	33	272.250
-	Tebyiz harcı	-	13.200
TOPLAM		50	409.650

Tablo-1'de görüldüğü üzere, Musul merkez ve kazaları dâhilinde gerçekleştirilecek olan nüfus sayımı öncesi oluşturulan komisyonlarının sayıları toplamda 50'dir⁴⁰. Komisyonların maaş ve nüfus defterlerinin masrafları ise 409.650 liradır. 1831 sayımı ve sonrasında her sayım memurunun birden fazla kazaya atandığı bir uygulama başlatılmıştır. Bu uygulamanın burada geçerli olup olmadığını bilemiyoruz. 1000 kişiden ibaret bir nüfus defterinin tebyiz⁴¹ harcı ise 40 kuruş olarak hesap edilmiştir. Yukarıdaki tabloya ek olarak her bir komisyonun aylık maaş ve masraflarının detaylı dökümü ise aşağıdaki gibidir:

Tablo-2 Her bir komisyonun birer aylık maaş ve masrafları⁴²

Görevliler	Vilayet komisyonları	Kaza komisyonları	Arttırılan komisyonlar
------------	----------------------	-------------------	------------------------

³⁹ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 3

⁴⁰ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 1

⁴¹ Müsvedde halinde olan nüfus defterlerinin temize çekilmesi.

⁴² BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 1

Vilayet ve liva nüfus müdürü ve memurları	600	-	-
Kaza nüfus müdür ve memurları	-	400	-
Hariçten tayin olunan nüfus memuru	-	-	750
Hariçten tayin olunan nüfus kâtibi	600	600	600
İdare meclisi, belediye azası veya eşraf	600	600	600
Redif zabıtı	600	600	600
Kırtasiye ve müteferrika	200	200	200
TOPLAM	2.600	2.400	2.750

2.1.2. Musul Nüfusunun Sayısı ve Yapısı

Musul vilayeti halkı oldukça farklı etnik grupları barındırmıştır. Nüfusun büyük bir kısmını Araplar, Kürtler, Keldaniler, Türkler, Rumlar ve Süryaniler oluşturmaktadır. Türklerin yoğun olarak yaşadığı Kerkük, vilayetin ikinci büyük yerleşim alanıdır. 1894 yılında nüfusun %90'ı Müslüman iken %10'luk kısımda Musevi, Süryani, Rumlar ve Yezidiler yer almaktadır⁴³. Yerleşik nüfus özellikle Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Erbil sancaklarında ikamet etmektedir.

Musul'da aşiret ve kabilelerin ekserisi göçebedir. Göçebe aşiret ve kabileler arasında bulunan Tay ve Cubur, Akra, Zaho ve Kerkük taraflarında ikamet etmektedir. Aşiretlerin bazıları deve ve koyun besleyerek, bazıları da çobanlık yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Salib ve Hemad/Hemavend gibi aşiretler ise hiçbir iş gücü tutmayan sadece avladıkları hayvanların etinden ve derisinden istifade ederek hayatta kalmaya çalışan aşiretlerdendir. Bunlar daha yabani bir hayat sürdükleri seçtikleri yaşam tarzından bellidir. Hemad/Hemavend aşireti bir süre eşkıyalık yapmış daha sonra yerleşik hayata geçerek toprakla uğraşmaya başlamıştır⁴⁴.

Tablo-3 Musul'un Kayıtlı ve Kayıt Dışı Tahmini Nüfusu

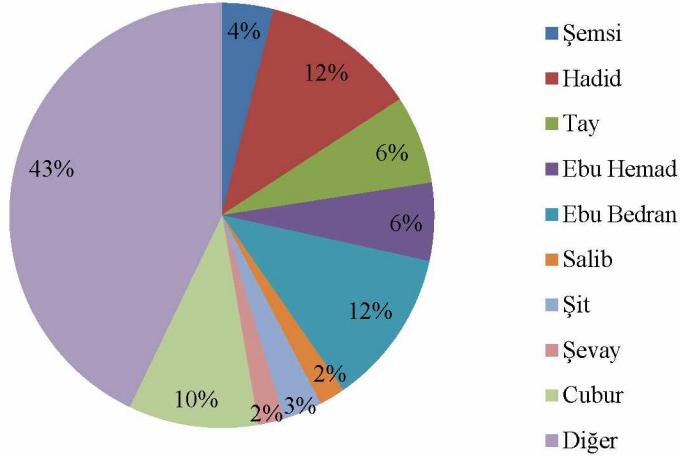
⁴³ Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul (H. 1330/1912)*, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM), Ankara 2012, s. 43-44.

⁴⁴ Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat (H. 1321/1903)*, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM), Ankara 2012, s. 213.

Yerleşim birimi/nüfus tarihi	Kayıtlı erkek nüfus	Kayıt dışı erkek nüfus	Toplam nüfus
Musul merkez	35.967	-	35.967
Aşayir-i Seb'a ve Şeyhan	25.780	-	25.780
Aşayir-i Seb'a ve Şeyhan, Dızman, Şirhan	-	25.287	25.287
Şemsi, Hadidi, Tay, Ebu Hamed, Ebu Bedran, Salib, Şit, Şevay aşiretleri	-	23.355	23.355
TOPLAM	61.747	48.642	110.389
Sincar	4.784	10.600	15.384
İmadiye	4.257	26.505	30.762
Dohuk	5.263	18.550	23.813
Zaho	3.657	6.000	9.657
Akra	6.393	7.600	13.993
TOPLAM	86.101	117.897	203.998
Kerkük	94.585	110.995	205.580
Süleymaniye	44.704	45.718	90.422
TOPLAM	225.690	274.610	500.000
Kadın nüfusu	Kayıtlı kadın nüfusu	Kayıt dışı kadın nüfusu	Toplam nüfus
	-	500.000	500.000
TOPLAM	225.390	774.610	1.000.000

Tablo-3'te yer alan Musul kazalarından Sincar 4 Şubat 1912 tarihinde, İmadiye 8 Şubat 1912'de, Dohuk 13 Şubat 1912'de, Zaho 20 Şubat 1912'de, Akra kazası da 27 Şubat 1912 tarihinde nüfus bilgilerini müdürlüğe bildirmiştir. Musul'un sancaklarından Kerkük 16 Mart 1912'de, Süleymaniye ise 11 Mayıs 1912'de nüfus bilgilerini ait dokümanları

müdürlüğe teslim etmiştir. Musul merkez kazası, 1894 tarihli salnameye göre Şeyhan ve Aşayir-i Seb'a olmak üzere iki nahiyeden oluşmaktadır⁴⁵. Burada kayıt dışı tahmini kadın nüfusu 500.000 olarak verilmiştir ve 13 Mayıs 1912 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla sayımları esnasında bazı güçlükler yaşanmıştır. 1881/82 yıllarında Sicill-i Nüfus Nizamnamesi gereği ilk defa kadınların sayıma dâhil edilmesi öngörülmüştür. Bu bağlamda Nüfus Müdüriyeti Tahrirat Kalemi kanunların uygulanmasının elzem olduğunu vurgulamıştır⁴⁶. Kadınların sayısının erkeklerden daha az olması beklenirken aynı olması şaşırtıcı gelmektedir. Bağdat'ta 1895 yılında yapılan sayımda kadın nüfusu tahminen 405.000'dir⁴⁷. 17 yıl sonra kadın nüfusunda %12 civarında (45.000 kişilik) bir artış görülmesi şaşırtıcıdır. Bu durum sayının abartılarak verilmiş olduğunu akla getirilebilir.

Şekil-1 Musul kazalarında kayıt dışı aşiretlerin nüfus oranı

Bu grafik, Musul kazasının kayıtlı ve kayıt dışı tahmini göçebe ve yerleşik nüfus oranlarını göstermektedir. Burada kayıt dışı aşiretlerin nüfus sayıları: Şemsi 1000, Hadidi 3000, Tay 1700, Ebu Hemad 1500, Ebu Bedran 3000, Salib 500, Şit 755, Şevay 500, Cubur 2500⁴⁸dir. Kaza ve sancaklardaki aşiretlerin toplam nüfusu 14.455'dir. Aşiret dışında kalan kişiler bu durumda 10.832 kişidir. Yaklaşık %43'lük kısmı kazadaki diğer grupların sağladığını görmekteyiz. Bu durum kazanın sakinlerinin ağırlıklı olarak

⁴⁵ Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 18.

⁴⁶ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 9.

⁴⁷ Karpat, a.g.e., s. 429.

⁴⁸ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 7.

göçebelerden meydana gelmediğini ispatlamaktadır. Tespit ettiğimiz arşiv belgelerinde bu grupları kimlerin temsil ettiğine dair bir bilgi yoktur. Fakat Musul'un 1894 tarihli nüfus sayımında İslam, Keldani, Süryani, Katolik, Ermeni, Protestan, Rum, Yahudi ve Yezidilerin nüfuslarına ait bilgiler mevcuttur⁴⁹.

Musul vilayetinde yukarıda nüfus miktarları verilen ve bahsi yeni geçen aşiretlerden Şemsi, Sincan Yezidileri, Bedran, Süne gibi kayıtlı ve kayıtsız yerleşik ve göçebe aşiretler, nüfus sayımı esnasında idari personele bir takım güçlükler yaşattıkları Musul Nüfus Müdürlüğü ile Dâhiliye Nezâreti arasında 22 Nisan 1912 tarihli yazışmadan anlaşılmaktadır. Vali Mahzar sorun teşkil eden bu aşiretler hakkında nasıl bir muamele yapılacağını dair bilgiyi Dâhiliye Nezareti'nden talep etmektedir⁵⁰.

Osmanlı idarecileri sayımlarında sorun yaşatan bu gruplar içerisinde yer alan Yezidi taifesine özel bir muamele uygulamış ve kayıt altına alırken büyük bir çaba sarf etmişlerdir. Nitekim Musul'un kuzey bölgelerinde Sincar ile Şeyhan nahiyesinde ikamet eden, göçebe ve gayr-i Sünni olan Yezidiler'in kaynaklarda toplam nüfusunun (Halep coğrafyası da dâhil) 150.000 olduğu biliniyor. Yezidiler, kendilerini "Yezidi" olarak tanınmaları ve bu şekilde kaydedilmeleri halinde sayıma dâhil olacaklarını ön koşul olarak sunmuşlardır. Osmanlı idarecileri de Yezidiler'in Hristiyan misyonerlerin etkisinde kalarak din değiştirmemeleri ve ileride herhangi bir sorunun kaynağı olmamaları şartıyla isteklerini kabul etmişlerdir⁵¹.

Musul vilayetinin nüfusunun Tablo-3'te görüldüğü üzere 1 milyon raddeindedir. Fakat müteakip belgelerde nüfusun 500 bin olduğu ifade edilmiştir. Burada kanaatimizce önceki belgede kadınların sayımında yaşanan güçlük sebebiyle nüfusa dâhil edilmedikleri sonucuna varabiliriz. Bu zikredilen 500 bin nüfusun sayım masrafları 490.650 liradır. Bu sayım masrafları içerisinde yer alan müsvedde ve defterler 850 kuruştur. Ayrıca semenli (bedelli) ve semensiz (bedelsiz) Tezkire-i Osmaniye'den (Nüfus Kâğıdı) olan 250 bin adet defterin masrafları da buna dâhildir. Bütün bu masrafların karşılanması ve Bağdat'a gönderilmesi Maliye Nezareti'nden istenmiştir⁵².

2.2. Bağdat'ın Nüfusuna Dair Bilgiler

2.2.1. Nüfus Sayım Hazırlıkları ve Defterlerin Nakli

⁴⁹ Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 41-42.

⁵⁰ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 10.

⁵¹ Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 216.

⁵² BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr.11.

Bağdat valisi Ahmet Cemal Bey, 21 Şubat 1912 tarihli yazışmada Bağdat valiliğinden gönderilmesi emrolunan nüfus defterlerinin akıbeti hakkında Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vermiştir. Burada öncelikle Bağdat şehrinin 1897-98 yıllarına ait nüfus defterlerinin pek çok sayfasında karalama ve okunamayacak derecede silik olduğuna işaret edilmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından bu seneye ait defterlerin bir an evvel düzenlenmesi ve nakledilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu sebeple de Bağdat valiliği ilk iş olarak bu bozuk ve silik defterleri bir an önce düzenlemesi ve İstanbul'a nakletmesi gerekiyordu. Burada nüfus sayımına kilitlenmiş bir valiliğin çizmiş olduğu yol haritasını takip edeceğiz.

Bağdat valisi, nüfus defterlerinin üstünkörü bir biçimde hazırlanmasından şikâyetçidir. Merkezle yazışmalarında bahsi geçen vaziyeti açıklarken mahçup olduğunu anlayabiliriz. Bir süre sonra da bu durumu telafi edebilmek için elinden geleni yapacağını söyleyerek âdetâ günah çıkarmıştır. Bunun faturasını nüfus memurlarına kesmiştir. Bir savunma tutanağı hazırlamıştır. Burada; devletin birinci derecede ihtimam gösterdiği nüfus kayıt defterlerinin Bağdat nüfus idaresi departmanının intizamsız ve ehil olmayan kişilerin elinde olduğu ve bu sebeple de nüfus defterinin pek çok yerinde oldukça fazla tahrifatın olduğu ifade edilmiştir. Bu duruma sebebiyet verenlerin ortaya çıkarılması amacıyla tetkikat başlatılmış, askeri ve mülki amirlerden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Daha sonra bu önemli işin bir an evvel neticelenmesi için nüfus idaresinde revizyona gitmiştir. Bu yönde atılacak ilk iş kadro değişikliği idi. Ahmet Cemal Bey bütün bu aksaklığın faturasını kestiği personeli görevinden el çektirerek, Evkaf Nezareti'nde işinin ehli olan memurlardan Ahmet Hakkı Efendi'nin Bağdat Nüfus Müdürlüğü'ne tayin edilmesini talep etmiştir. Bu isteği kabul edilmiştir⁵³.

Ahmet Cemal Bey, vilayet merkezindeki nüfusun 250 bine ulaştığını ekleyerek sözüne devam eder, kayıtların silik ve üstü çizik bir halde bırakılmasını istemediğini, bununla birlikte defterlerin yeniden tanzim edilmesinin de imkânsız olduğunu söylemektedir. Bu amaçla 1912 yılı Mart ayından itibaren yeniden bir sayım yapılmasından başka çare olmadığını vurgular.

Merkezden gelen uyarılar, Vali Ahmet Cemal Bey'in eksiklik ve ihmalleri yeniden gözden geçirmesini zorlayan teknik bir yönelime itmiştir. Bu bağlamda sayımın yapılması, kayıtların tutulması, toplanması ve merkeze intikali noktasında bir yol haritası çizmiştir. Buna göre; sayımın üç dört ayda sonuçlanacağını öngörür ve Bağdat şehrini 12 bölgeye ayırarak her bölgeye; 2 redif zabıtı, 1 başçavuş, 1 belediye azası, nüfus müdürü veya kaymakam ile 1 kâtip; toplam 5 kişilik komisyon oluşturur. Sayım işinin

⁵³ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 3.

sağlıklı bir şekilde yürümesi için de nüfus nezaretinin, personelin maaşlarının ödenmesi gerektiğini vurgular. Son olarak da Bağdat'ın nüfus sayımına gelecek sene başından itibaren başlanacağını söylemiştir⁵⁴.

2.2.2. Bağdat'ın Nüfus Miktarı ve Yapısı

Bağdat şehrinin nüfusu, 1897-98 yıllarında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre tahminen 250 bin civarındadır. Fakat hazırlanan nüfus defterlerinin yazılarının bozuk ve silik olması yeniden düzeltmelerini gerektiriyordu. Gerekli düzeltmelerin zor ve zaman alacak olması sebebiyle yeni bir sayımın yapılmasına karar verilmiştir 1912 Şubat'ında sayım başlamıştır. Dâhiliye Nezareti ise bu bozuk ve silik defterlerin bir an evvel gönderilmesinde ısrar etmektedir.

Bağdat vilayetinin tahrir nüfusunun tahminen 250 bin olduğu ifade edilmiş ve nüfus sayım masrafları için 115.750 liranın sarfına karar verilmiştir. Dâhiliye Nezareti kanalıyla Bağdat valisi Ahmet Cemal Bey'le yapılan yazışmaların ana teması nüfus defterlerinin bir an evvel merkeze ulaştırılması idi. 1 Şubat 1912 yılında başlayan ilk yazışmada nüfus defterlerinin Diyarbakır yoluyla merkeze intikali esnasında dört-beş ay kadar bir gecikme yaşandığı bildirilmiştir. Postaların ivedi bir şekilde merkeze intikal edilmesi istenmiştir. Nakil için tercih edilen Diyarbakır yolu bu iş için uygun değildir⁵⁵. Nitekim yollarda gereğinden fazla kalması buna işarettir. Bu sebeple de İngiliz postası ve Bombay yoluyla irsali emredilmiştir⁵⁶.

21 Mayıs 1912 tarihinde Bağdat nüfus defterlerinin 425 adetten ibaret olduğu ve bunlardan 20 âdetinin semensiz Tezkire-i Osmaniye⁵⁷, 230

⁵⁴ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 3.

⁵⁵ II. Mahmut döneminde kurulan nazırlıklardan biri de Posta Nezareti idi. 23 Ekim 1840 yılında kurulan nezaret önce başkentte örgütlenmiş daha sonra ülke genelinde faaliyet göstermeye başlamıştır. 15 büyük posta yolunun teşkil edilmesiyle muntazam bir hizmet ağı geliştirilmiştir. Bu yollar üzerinde Tatarların yoğun mesaieleri ile hizmet yürütülmüştür. Bu posta yolları içerisinde Bağdat-İstanbul arası mesafe için ilk uğrak yeri Diyarbakır'dır. Bağdat-Diyarbakır arası 169 saattir. Diyarbakır'dan İstanbul'a evrak ulaşımı yapılmıştır. Yani toplam 469 saat gibi bir zaman dilimine tekabül etmektedir. Bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", 150'nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu Bildirisi, 5-6 Haziran 1989, s. 338. Ayrıca ilgili konuda bir başka bilgi; Bağdat'ta resmi evraklar Pazartesi günleri Musul, Diyarbakır ve Sivas yolu ile İstanbul ve Avrupa'ya gönderilmekte idi. Bilgi için bkz. Komisyon, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 156.

⁵⁶ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 2.

⁵⁷Dâhiliye Nezâreti Nüfus İdare-i Umumiyesi'nde bazı evrak ile il nüfus müdürlükleri ve ilçe nüfus memurlukları arasındaki çeşitli yazışmaları içeren eden nüfus fonu genel olarak çeşitli şekillerden oluşmaktadır. Bunlar arasında bulunan semenli (bedelli) veya semensiz (bedelsiz) tezkire-i Osmaniye vardır. Bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul 2010, s. 364.

âdetinin ise semenli Tezkire-i Osmaniye olduğunu öğrenmekteyiz⁵⁸. Bundan yaklaşık iki ay sonra nüfus defterlerinin 450 âdete ulaştığı bildirilmiştir. Bu defterlerin 8 âdeti, yabancı esas (Esas Defter), 36 âdeti Vukuat Defteri'dir. Bu defterler 18 renk (her bir renk bir dosya) olarak düzenlenmiştir. Bu defterlerin Bağdat Nüfus İdaresi tarafından 15 Temmuz 1912 tarihinde postaneye irsali istenmiştir. Fakat Bağdat Nüfus Müdürlüğü, nüfus ve ilişkili evrakların Bombay yolu ile İstanbul'a naklinin mümkün olmayacağına karar kılmış, bu durumu Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ne bildirilmiştir⁵⁹.

Bağdat nüfusuna ait defterlerin bir yandan İstanbul'a naklinin gerçekleşmesi istenirken, öte yandan da naklin hangi tarihte ve hangi posta yolu ile yapılacağı tartışma konusu olmuştur. Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Talip Bey, defterlerin İstanbul Postanesi ve Paket Postanesi⁶⁰ mühimme dairesine teslim edilmesine onay çıkmadığını dolayısıyla naklinin mümkün olmadığını beyan etmiştir⁶¹. Bu durumda defterlerin Bombay yolu ile nakli mümkün değil ise ve İstanbul postanelerine teslim edilmesi imkânsız ise ne yapılması gerekir? gibi bir soru sormak yerinde olacaktır. Nitekim bu sorunun cevabı sonraki belgelerde de cevaplanmış değildir.

Fakat nüfus defterlerinin nakli hususunda aynı sorular 7 Ağustos 1912 tarihinde bir kez daha gündeme gelmiştir. Merkezle kurulan diyalogda nüfus defterlerinin bir an evvel postaneye gönderilmesi gerektiği ısrarla ifade olunmuştur. Bağdat vilayeti ise mezkûr defterleri 8 Aralık 1912 tarihinde nüfus kâtibi Mehmet Azmi imzasıyla teslim etmiştir⁶². Bağdat Nüfus Müdürlüğü yaklaşık 4 ay gibi bir süre zarfında defterleri teslim edebilmiştir. Bu durum sayım defterlerinin hazırlanması ve kopyalanma sürelerinin ne kadar zor ve zahmetli bir iş olduğunu gösterir. Ayrıca bu defterlerin Bağdat Nüfus Müdürlüğü bünyesinde kopyalanarak saklanması Dâhiliye Nezareti'nin üzerinde durduğu bir diğer önemli konudur. Nezaretin bu isteği mükerrer sayfalarda sürekli karşımıza çıkmıştır⁶³.

⁵⁸ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 13.

⁵⁹ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 15.

⁶⁰ İstanbul Galata Rüşumat (Gümrük) Binası Eski Paket Postanesi 1907-1911 yılları arasında inşa edilmiş olup postane olarak hizmet vermektedir. Bilgi için bkz, Ali Murat Aktemur, "Batılılaşma Dönemi Mimarisinden Eklektik Üslupta Bir Yapı: Galata Rüşumat (Gümrük) Binası (Eski Paket Postanesi)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 28, 2012, s. 3

⁶¹ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 16.

⁶² BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 17,18, 24, 26.

⁶³ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 23, 25, 27.

19 Ocak 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Bağdat vilayetine yazılan telgrafta nüfus sayımının 3 ay içerisinde bitirilmesi istenmiştir. Fakat sayım işinin 3 ay gibi bir zamanda bitirilmesi imkânsız görünüyor. Ayrıca sayımın neden bu kadar uzun sürdüğünün hesabının verilmesi niyetiyle bir takım sorular yöneltilmiştir. Bağdat'ta şimdiye kadar kaç nüfus yazılmış veya ne kadar yazılmamıştır? Tahirin gelecek seneye ertelenmesine ihtiyaç var mıdır? Sayım neden hala bitmemiştir?. Bu soruların acilen cevaplanması gerekmektedir⁶⁴. Dâhiliye Nezareti'nden vilayet yetkililerine sorulan sorular için ehemmiyetini ortaya koyar niteliktedir.

Arşiv vesikalarında Bağdat nüfusu için verilen rakamlar birbirini tutmamaktadır. 200.000 ile 250.000 arasında değişen bir rakam verilmektedir⁶⁵. Sayımın 200.000 olarak ifade edildiği belgeden⁶⁶ öğrendiğimiz kadarıyla, bu sayı içerisinde sadece 90.117 kişi kayıt altına alınmış ve kalan 109.883 kişinin sayımı bitmemiştir. Bu karışıklığın sebebi ise Nüfus Nizamnamesi'ne aykırı olarak beş-on aile halkının bir haneye yazılmasından dolayıdır⁶⁷. Sonuç olarak nüfusun kaydedildiği Esas Defter bozuk olmuştur. Karışıklığın bir an evvel giderilmesi ve sayımın Mart ayı sonuna kadar bitmesi gerekmektedir. Sayımın gecikmesinin bir diğer sebebi de 1897-1898 sayımından sonra ahalinin sağa sola dağılmış olmalarıdır. Bu dağılan ahalinin karışıklığa sebep olabileceği düşünüldüğünden, tahrir komisyonlarından üzerlerindeki sorumluluğu yerine getirmeleri istenmiştir. Bu durumda komisyon sayım işini bir an evvel ve acilen bitirmesi gerekir⁶⁸. Öyle görünüyor ki sayım esnasında Nüfus Nizamnamesi'ne aykırı hareket edilmesi personelin işlerini zorlaştırmış ve sonuçta sayımın uzamasına neden olmuştur. Ayrıca yazışmalar bize, nüfus sayımının bir an evvel sonlandırılması için merkezin sabırsızlandığını söylüyor. Karşı savunmada ise işin zorluğu bazı örnekler ile ifade edilmeye çalışılmıştır.

Irak coğrafyası birbirinden farklı etnik ve dini dinamiklerin yaşadığı bir coğrafyadır. Bu durum sayımın yapılmasını zorlaştıran bir takım

⁶⁴ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 28, 29.

⁶⁵ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 30 nolu belgede nüfusun 200 bin civarında olduğu; BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 19 nolu belgede ise nüfusun tahminen 250 bin olduğu ifade edilmiştir.

⁶⁶ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 30.

⁶⁷ Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nin ikinci maddesine göre, kadın ve erkeğin ayrı ayrı isimleri, dini aidiyetleri, ikametleri, meslekleri, eğitimleri, fiziksel özellikleri gibi detaylı bilgilerin kaydedilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bilgi için bkz. Sicili Nüfus Nizamnamesi (Mevaddı Umumiye), Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic02c002/ink050/mmbd01ic02c002ink0500672.pdf>.

⁶⁸ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 30.

dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Çünkü yerleşik olmayan aşiretleri sayımı büyük gayret gerektiren bir iştir.

Bağdat nüfus sayımı hazırlıklarının devam ettiği bir zamanda Bağdat valisi Ahmet Cemal Bey, 2 Eylül 1909 tarihinde vilayetteki nüfusun yapısı ile ilgili bir maruzatını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Vali, vilayetin nüfusunun ekseriyetle aşiretlerden meydana geldiğine dair kısa bir malumat vermiş, ardından “tahrir-i layiha-i kanuniyye” ile daha önce arz olunduğu üzere aşiretlere arazi tahsisıyla iskânları mümkündür. Ayrıca yirmi sene müddetle askerden muaf tutulmalarını gerekmektedir. Vali bu maruzatının uygulamaya konmasını, aksi takdirde nüfus sayımına müsaade olunmayacağına söyler⁶⁹. Osmanlı idaresi göçmen aşiretlerin yerleşik hayata geçmesi için büyük çaba harcamıştır⁷⁰. Yerleşik hayatı benimseyen bir aşiretin sayımı her zaman daha kolay olmuştur.

Bu talepler Bağdat yönetimine mi ait yoksa aşiretlerin kendi koşullarını sağlamlaştırmak için direndiklerinin mi göstergesi, bunu bilemiyoruz. Bu isteklerin gerçekleştirilmemesi durumunda aşiretlerin sayım işine balta vuracakları, sayımın sonlandırılmasını sekteye uğratacakları kesin görünüyor.

2.2.3. Nüfus Sayım Masrafları ve Komisyon Maaşlarının Ödenmesi

Bağdat vilayeti ve kazalarında gerçekleştirilmek istenen nüfus sayımı öncesince idari bir personel oluşturulmuş ve bunların maaş ve masrafları aşağıdaki gibi belirlenmiştir. Nüfus sayımının tamamlanması, personel için öngörülen maaşların zamanında ödenmesine bağlıdır. Aksi halde sayımın uzaması söz konusu olmuştur.

Tablo-4 Her Bir Komisyonun Birer Aylık Maaş ve Masrafları⁷¹

Görevliler	Vilayet komisyonları	Arttırılacak Komisyonlar
Vilayet ve liva nüfus müdürü ve memurları	600	-
Sonradan tayin olunan nüfus memuru	-	750
Nüfus kâtibi	600	600

⁶⁹ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 5.

⁷⁰ Karpat, a.g.e., s. 50.

⁷¹ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 12.

İdare meclisi, belediye azası veya eşraf	750	750
Redif zabıtı	750	750
Kırtasiye ve müteferrika	100	100
TOPLAM	2.800	2.950

Komisyon faaliyetlerini yürütebilmek için bir yol haritası izlemesi gerekiyordu. Öncelikle bu komisyon bünyesinde istihdam olan personel belirlendi. Memurların sosyal güvencelerinin sağlanmasına özen gösterildi. Nüfus müdürünün bulunduğu komisyonun üç aylık maaşı 8.400 kuruş, arttırılacak olan komisyonun üç aylık maaşı 97.350 lira, tebyiz harcı; her bin nüfus için 40 kuruştan toplamda 10.000 liradır. Bu durumda toplam masraf 115.750 liradır. Nüfus müdüriyetinde görev alan redif zabıtına verilecek olan maaş 600 kuruştur. Bu miktarın az olduğu belirtilmiş ise de sayımda bulunacakları süre içinde 600'er kuruştan 1.200 kuruşun verilmesi öngörülmüştür⁷². Personel içinde tahrir kâtibinin maaşı ise her ay 600 kuruş olacağı belirtilmiştir⁷³. Nüfus sayımı sonuçlarının defterlere kaydedilmesi ve muhafazası oldukça zaman alan ve zor bir iş olması, kâtiplerin tam zamanlı çalışmalarını mecbur kılmıştır.

Nüfus personelinin ihtiyaca göre arttırılacağı, nüfus sayım programında yer almıştır. 4 Eylül 1912 tarihli telgrafın satır arasında arttırılacak olan personelin özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Nüfus Nizamnamesi'nin ikinci maddesinde tahrir komisyonlarının arttırılacağı mahallere tayin olunacak nüfus müdürü, memurları ve kaymakamların kefaletli olacağı kayıtlıdır. Bu kefaletli memur statüsünde olanlara, Maliye Nezaretince kendilerine semenli Tezkire-i Osmaniye verilecektir⁷⁴.

Bağdat Nüfus Müdürlüğü'nden Sadarete yazılan telgrafta ise; Ahmet Cenal Bey, yeniden bir nüfus sayımı yapılması gerektiği ve sayıma Bağdat Nüfus İdaresi tarafından 1912 senesi martından itibaren başlanılacağı ifade etmiştir. Sayım için gerekli komisyon tertip edilmiş ve maaşları için öngörülen miktar yazılmıştır. Maaşların bir an evvel itası hususu Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi'nden istenmiştir. Bu bilgilerden sonra defter miktarları, memurların maaşları ve diğer masrafların 40.000 liraya ulaştığı bildirmiş ve bütün bu masrafların karşılanması gerektiğini telgrafta

⁷² BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 19.

⁷³ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 22.

⁷⁴ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 21.

dile getirmiştir⁷⁵. Nüfus muhasebesi bu masrafların karşılanması amacıyla 29 Mart 1913 tarihinde 38.350 kuruşu Bağdat Nüfus Müdürlüğü'ne havale etmiştir. Böylece sayıma başlanılacağı ifade olunan Mart ayı içerisinde masraflar hazinece tahsis edilmiştir.

Nüfus sayımlarının emniyetli bir şekilde yapılabilmesi için askeri bir birlik oluşturulduğunu müteakip sayfalardaki bilgilerden öğrenmekteyiz. Bu amaçla 19 Şubat 1912 tarihinde Bağdat'ta Dördüncü Ordu Müfettiş Vekili ile Basra'da 13. Ordu Kumandanı görevlendirilmiş ve vazifeye memur edilecek kişilere 100 bin lira tahsis edilmiştir⁷⁶. Bu ödenek sayımın bir diğer masraf kaydını da oluşturmaktadır.

Vilayet halkının sağa sola dağılması sayımın uzamasına neden olmuş, bu durum da yeni masrafları beraberinde getirmiştir. Sayımın tamamlanması için 75.600 kuruşa ihtiyaç vardır. Bu masrafların karşılanması amacıyla 30 Ocak 1913 tarihinde 50.000 kuruşun havalesi yapılmıştır. Bu havaleden sonra tahrir devam edilmiştir⁷⁷. Sonuç olarak şimdiye kadar sayım masrafları için hazine tarafından 6 Temmuz 1912 tarihinde 115.750 lira, 4 Şubat 1913 tarihinde ise 50.000 kuruş gönderilmiştir. Böylelikle bütün bu masraflar için toplamda 165.750 lira tahsis olunmuştur⁷⁸.

Nüfus sayımının Mart ayı sonuna kadar bitireceğini taahhüt eden Bağdat Valiliğine, 4 Şubat 1913 tarihinde 50.000 liralık havale yapıldığı halde, sayımı neden bitiremediğine dair hesap sorulmuştur. Ayrıca sayımı bitirmeyenlerin bir an önce tamamlamaları gerektiği vurgulanmıştır. Tahrir nüfusu komisyonları 18 Mart 1913 tarihinde vazifelerini sonlandırmışlardır. Fakat 5 komisyonun buldukları mahallerde nüfusun yoğun olmasından dolayı sayıma devam edecekleri bildirilmiştir. Sayıma devam edecek bu 5 komisyonun vazife süreleri boyunca maaşları 13.600 kuruştur. Maaşların tahsisi için 15.500 kuruşun havalesi yapılmıştır⁷⁹. Böylece nüfus sayımının uzamasına sebep olan ve Bağdat vilayeti yetkililerince öne sürülen bu engel de ortadan kaldırılmış oluyordu.

Sonuç ve Değerlendirme

19. yüzyıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni ve akılcı bürokrasisi, devletin idari ve askeri ihtiyaçlarını tespit etmek amacıyla nüfus sayım sistemini geliştirmiştir. Bu sistemin azami ölçüde örgütlenmesi, kararlı ve

⁷⁵ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 4.

⁷⁶ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 4.

⁷⁷ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 31, 32.

⁷⁸ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 33, 34.

⁷⁹ BOA, DH.SN.THR, 43/39, vr. 35, 36, 37, 38.

başarılı bir şekilde işlemesi amacıyla da devletin beşeri ve mali kaynaklarının tüm unsurları seferber edilmiştir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde, I. Dünya Savaşı arifesinde bölgesel amaçlı yapılan nüfus sayımlarına bir örnek teşkil eden Bağdat-Musul coğrafyasında 1897-1898 yılı kayıtlarına geçilen bir sayımın, 1912-1913 yıllarında yeniden yapılmasının salık verilmesine tanık olmaktayız. Bu sayım ile verilen istatistiki veriler Bağdat-Musul coğrafyasındaki toplumunun nüfusuna ilişkin somut verilere dayanması nüfus araştırmaları açısından oldukça önemlidir.

1897-98 yılında Bağdat ve Musul'da nüfus sayımı yapıldığını öğrenmekteyiz. Bu sayım merkez tarafından defterlerdeki deformasyon sebebiyle kabul edilmemiştir. Bağdat vilayeti ya bu defterlerdeki hataları düzeltecek ya da yeniden bir sayıma gidecekti. Sonuçta sayımın tekrar yapılmasına karar verilmiştir. Yeni bir sayım; yeni bir program, personel ve masraf demektir. Bu haliyle elimizdeki belgeler mevcut sayımın ehemmiyetine uygun olarak değerlendirilmiş, istatistiki bilgileri çıkartılmıştır

Bağdat nüfusu, kayıtlı ve kayıt dışı göçebe ile yerleşik nüfusu açısından zengin repertuar sunmuştur. Fakat merkezin siyasi radarına takılan yerleşik olmayan nüfusun sayımında sorun yaşanmıştır. İrili ufaklı bu aşiretlerin sayıma entegre olabilmeleri elzem olduğundan, devletin mantığa uygun ve tedbirli hareket etmesi gerektiriyordu. Aksi halde bu durum sayımın yapılmasına engel olabilirdi.

Bu sayıma dair bilgiler Osmanlı'nın Irak'taki topraklarının toplumsal ve demografik tarihi hakkında kapsamlı bilgiler içermemektedir. Çünkü dini aidiyet gibi bilgilerden ziyade yerleşik ve göçebe aşiretlere dair ilgi çekici bazı bilgiler vermektedir. 1876 Kanun-i Esasi'de nüfusun dini aidiyete göre sınıflandırılmasını yasaklaması buna neden olarak gösterilebilir. Tablo-3'te görüldüğü üzere aşiretlerin nüfus bilgileri yuvarlanmış olarak verilmiştir. Aşiretlerin nüfus sayımı bölgede mevzilenmiş askeri birimlerce yürütülmüştür. Bu durumun aşiretlerin çıkabilecekleri muhtemel zorlukları engellemek için olabilir.

1912-13 yıllarında Bağdat-Musul coğrafyasında yapılan bu sayımın Esas Nüfus Defterlerine kaydedilmiş olması, nüfusun tespit ve takibinde kolaylaştırıcı somut veriler olması noktasında oldukça önemlidir. Çünkü bu tür kayıtlar çok fazla ayrıntıyı barındırdığından, nüfusla ilgili sosyal, kültürel ve ekonomik alanda bir konu yelpazesinin açılmasına olanak sağlamaktadır.

Özellikle 1881/82 yıllarından itibaren kadınların sayıma dâhil edildiğini biliyoruz. Fakat bazı yerlerde sayılmadığının örneklerini görmekle birlikte

Bağdat ve Musul'da kadınların nüfusa dâhil edilmesi sayımların kusurlu yönünün azalması açısından önemlidir.

Bağdat ve Musul nüfus defterlerinin 425 adet olması yerleşim birimlerinin büyüklüğü vermesi açısından önemlidir. Yukarıda gördüğümüz kadarıyla bu defterlerin nazırlığa gönderilmesi esnasında uzun ve zahmetli bir sürecin yaşandığına tanıklık etmiş olduk.

Bağdat ve Musul'da ikinci bir sayımın yapılmasına tanık oluyoruz. Bu ikinci sayım bir yıldan daha uzun sürmüştür. Resmi yazışmalardan Şubat ayında başladığı anlaşılan bu sayımın 1913 Mart'ında bitirilmesi taahhüt edildiği halde, nüfusun sağa sola dağılmış olması, nüfus personelinin maaş ve masraflarının tahsisi gibi sorunlar, sayımın Mayıs ayına kadar uzamasına sebep olarak gösterilmiştir. Bu durum merkezle nüfus müdürlüğü arasında uzun ve sık yazışmaların yapılmasına neden olmuştur.

Verdiğimiz istatistiki veriler, gerek Musul gerekse Bağdat nüfus personelinin maaş ve masrafları hakkında bir fikir edinmemizi sağlamıştır. İstatistiki malzeme tamtamına doğru olmasalar da aktarılabilir niteliktedir.

Kaynakça

A. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi: (BOA, Fon, Dosya No/Gömlek No)

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR), 43/39; 11 Receb 1331/16 Haziran 1913.

B. Araştırma-İnceleme:

ABDÜLAZİZ ED-DÜRÎ, "Bağdat", Cilt 4, *TDVİA*, İstanbul 1991, s. 425-433.

AKTEMUR, Ali Murat, "Batılılaşma Dönemi Mimarisinden Eklektik Üslupta Bir Yapı: Galata Rüşumat (Gümrük) Binası (Eski Paket Postanesi)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 28, 2012, s. 1-17

ATAMAN, Bekir Kemal, "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries.), Some Consideration", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXXV. [V 1992], p. 187-198.

AYDIN, Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformaları Semineri 28-30 Haziran 1989 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 81-106.

BARKAN, Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: II, Ankara 1942, s. 279-304.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1940, II/1, s. 20-59, II/2, s. 214-247.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 1953, Cilt: 10, s. 1-26.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV REHBERİ, 2010.

BEHAR, Cem, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 61-72.

- BİLGİ, Necdet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları Hakkında", *Türk Yurdu*, Aralık 1999-Ocak 2000, Cilt: 19-20, Sayı: 148-149, s. 117-124.
- BİNGÖL, Sedat, "İstanbul'da 1829 Nüfus Sayımı ve Bazı Mahallelerin Müslüman Nüfusu Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 36, s.43-60.
- ÇADIRCI, Musa, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 109-132.
- ÇİMEN, Adnan, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı'da Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3, Ankara 2012, s. 183-216.
- DARKOT, Besim, "Musul", *İAi*, Cilt: VIII, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 741-744.
- DOĞRU, Halime, "Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", *Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, Eskişehir 1989, s. 233-285.
- ELİBOL, Numan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi*, 2007, Cilt: 12, Sayı: 2, s. 135-160.
- GÜLCÜ, Erdiñç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat Vilayeti'nde Meydana Gelen İsyanlar ve Eşkiyalık Hareketleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 57, Erzurum 2016, s. 1819-1837.
- GÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003
- GÜNEŞ, Mehmet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 8, Sayı:15, Kış 2014, s. 221-240.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Bağdat", Cilt 4, *TDVİA*, İstanbul 1991, s. 433-437.
- HONİGMANN, Ernest, "Musul", *İA*, MEB Yayınları, Cilt: VIII, Eskişehir 1997, s. 738-741.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- KILIÇ, Remzi, "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXVIII, 2010, s. 245-259.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Ceride Nezâreti", *TDVİA*, Cilt: 7, İstanbul 1993, s. 409-10.
- MADEN, Fahri, "Osmanlı Devleti'nde 1881-1882/1293 Nüfus Sayımı ve Meydana Gelen Hadiseler", *Türkiye'de İskân ve Şehirleşme Tarihi*, ed. Mehmet Ali Beyhan, Kitabevi, İstanbul 2012.
- KAYMAZ, İhsan Şerif *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunları İle Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.
- KOMİSYON, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat (H. 1321/1903)*, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM), Ankara 2012.
- KOMİSYON, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul (H. 1330/1912)*, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi (ORSAM), Ankara 2012.

- ÖZTÜRK, Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 18, Ankara Yaz 2016, s. 1-15.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdari Taksimatı”, *Belleten*, Arapçadan terc. Mustafa Öztürk, Cilt: LIV, Sayı: 211, Ankara 1991, s. 1233-1257.
- SERBESTOĞLU, İbrahim, “19 Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:17, Sayı: 31, Haziran 2014, s. 255-272.
- SİCİLİ NÜFUS NİZAMNAMESİ (Mevaddı Umumiye), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi*, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic02c002/ink050/mmbd01ic02c002ink0500672.pdf>
- SHAW, Stanford J., “The Ottoman ensus System and Population 1831-1919”, *İnternational Journal of Middle East Studies*, Sayı: 9, 1978, s. 325-338.
- YAZICI, Nesimi, “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşınacılığı”, *150’nci Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu Bildirisi*, 5-6 Haziran 1989, s. 333-377.